

רבי אלעזר מוורמייזא

[מעשה רוקח]

על פי כ"י "ספר סיני" – ברלין, המוזאון היהודי VII.262.5 (לשעבר: לונדון, בית הדין ובית המדרש 14, ס' 4685f)

מבוא

1. פתיחה

ר' אלעזר מוורמייזא היה תלמיד חכם בולט במרכז התורה העתיק של קהילות אשכנז, קהילות שפירא, מגנצא ווירמייזא (קהילות שו"ס) במפנה המאות ה-יב-יג. בתקופה זו פעלו בקהילות שו"ס ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא, יהודה בר' קלונימוס ממגנצא, ר' שמואל החסיד ובניו, ר' יהודה החסיד ור' אברהם בן שמואל, ר' שמחה משפירא ואחרים. ר' אלעזר מוורמייזא היה גם מנהיג של חסידות אשכנז וכתב חיבורים רבים בפרשנות המקרא, מדרש והתלמודים, בפרשנות סידור התפילה והפיוטים, בהלכה, מוסר ותורת הסוד, וכתב גם עשרות פיוטים¹.

בתחום ההלכה ידוע בעיקר חיבורו ספר הרוקח שנדפס כבר בראשית ימי הדפוס². הוא כתב חיבורים הלכתיים נוספים, חלקם אבדו ואין להם זכר בחיבורים אחרים³. חלק משניים מחיבוריו ההלכתיים הנוספים נדפסו, האחד הוא "ל"ו שערים [...] על טריפות הריאה"⁴, שהוא חלק מהחיבור "שערי שחיטה וטריפות"⁵, השני הוא "מעשה רוקח", מהד' חיים הירשפרונג, סאניק, תער"ב⁶, שהוא חלק מחיבור שמצוי בשלמות יותר בכ"י סיני⁷. חיבור הלכתי שלישי הוא דרשה לפסח, שפורסם על ידי ש' עמנואל⁸.

את החיבור שקוראים לו במחקר "מעשה רוקח" שבכתב יד "ספר סיני" מצא שמחה עמנואל ותיאר אותו בהרחבה במאמר שפורסם גם במבוא לדרשה לפסח, כמו גם את כתב היד כולו, לכן אביא להלן רק תיאור מקוצר.

2. כתב היד

¹ ראה מיזליש, שירת הרוקח.

² פאנה, רס"ה, ולאחר מכן במהדורות נוספות.

³ על החיבורים ההלכתיים, כמו על ביבליוגרפיה נוספת על חייו, ספריו של ר' אלעזר מוורמייזא ראה עמנואל, דרשה לפסח, מבוא, עמודים 1–66. שם מתוארים שלשה מחיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא במפורט: שערי שחיטה וטריפות, מעשה רוקח ודרשה לפסח.

⁴ מהד' זאב בעדנאויץ, ניו יורק תש"א, על פי כתב יד אוקספורד 696.

⁵ מתואר על ידי שמחה עמנואל, מבוא לדרשה לפסח, עמ' 3–14, על פי כתב יד ניו יורק, בית מדרש לרבנים 1923. Rab.

⁶ הכינוי "מעשה רוקח" חודש על ידי המהדיר ר' אפרים זלמן מרגליות, על פי כתב יד שאבד. מתואר מעשה רוקח הנדפס על ידי עמנואל במבוא לדרשה לפסח עמ' 14–16.

⁷ מתואר על ידי עמנואל במבוא לדרשה לפסח, עמ' 14–41. (קודם לכן בשם "חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא", תעודה טז–יז (תשסא) 203–254, וקודם לכן בדוקטורט שלו).

⁸ תשס"ו, עמ' 67–123, תיאור הדרשה במבוא עמ' 42–66.

מעשה רוקח המובא להלן נמצא בכ"י "ספר סיני", ברלין, המוזאון היהודי VII.262 (לשעבר: לונדון, בית הדין ובית המדרש 14, ס' 4685), דפים 85–123. ספר סיני מכיל קטעים ארוכים מספרי ראשונים שליקט ר' אברהם, אחיו של מהר"ם מרוטנבורג, פעמים בלשונם, פעמים בדילוגים ובהשמטות. החלק הראשון כולל את כתביהם של בעלי התוספות והחלק השני את תורתו של מהר"ם:

קיצור ספר התרומה⁹: דפים 10–41

קטעים מסמ"ג: דפים 41–85

הלכות שחיטה של מהר"ם: דפים 123–ד

הלכות שמחות של מהר"ם: דפים 123–144

קובץ תשובות של מהר"ם: דפים 144–232¹⁰

כתב היד הועתק בסוף המאה ה' יד, בשנת קנ"א, בכתובה גוטית צפופה, לעתים קשה לפענוח. הסופר החתום בקולופון (דף 232ב): "אני הסופר אשר ברבי דוד זצ"ל כתבתי זה הספר לר' אביגדור ב"ר אליעזר זצ"ל וסיימתי אותו ביום ו' קנ"א לפרט ה' באב [...]" העתיק רק את ארבעים הדפים האחרונים של כתב היד (198–235), את רובו, דפים 37–198, בו גם ספר מעשה רוקח, העתיק סופר אחר, יוסף בן שמחה (הסופר עיטר את שמו בדפים 42, 90, 112, 132, 136, 146ב [יוסף שמחה], 186א. תחילתו של כתב היד (1–37ב) נעתקה על ידי סופר שלישי, ששמו חסדא (עיטור שמו בדף 11ב, 25א, 29ב [פעמיים], 33ב. תיאור מפורט של כתב היד מצוי במפעל הפליאוגרפיה העברית). המעתיק של החלק שבו נמצא מעשה רוקח לא היה מלומד ושיבש את הכתוב במקומות רבים. הוא גם השתמש בקיצורים שאינם מקובלים. גם החלוקה לפסקאות שנעשתה בידי הסופר מוטעית במקרים רבים; לעתים הוא ציין פסקה חדשה באמצע משפט, לעתים אין כל רווח בין עניין לעניין. כתב היד הוגה בידי סופר אחר, הוא תיקן בגיליון ובין השיטין.

כ"י סיני ידוע זה כבר מעט כ-270 שנה; תיאור קצר שלו מצוי בקטלוג ספריית בית הדין ובית המדרש בלונדון, וקודם לכן בקטלוג הספרייה העירונית בלייפציג¹¹. עם זאת החיבור מעשה רוקח לא זוהה בגלל הטעות של הסופר שכתב בראש החיבור בגיליון: "כאן מתחילי קצת מסימני אבי העזרי".¹²

⁹ על קיצור ספר התרומה ועל מחברו: A. Neubauer, Documents ineditis: XVIII, RE, 12, p. 92 (1886); עמנואל, ר' ברוך בר יצחק, עמ' 425, הערה 7.

¹⁰ ראה: עמנואל קובץ תשובות של מהר"ם מקוטנבורג, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 117–129; S. Emanuel "Unpublished Responsa of R. Meir of Rothenburg as a Source for Jewish History", C. Cluse (ed.) 'The Jews in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)', Turnhout 2004, pp. 283–293.

¹¹ ראה הערות של עמנואל במבוא לדרשה לפסח עמ' 17–18, הערות 63–64.

¹² דף 85ד, גיליון; טעות נוספת בגיליון בדף 111א: "הלכות שבת מסימני אבי העזרי", ובמקבילות במפתח שבראש כתב היד, דף 4א, סימן תעא, ודף 35, סימנים תתיד, תתיה.

מקצת ממעשה רוקח שבכתב היד מקביל למעשה רוקח הנדפס, אך רובו חדש. מבנהו ותוכנו מתוארים להלן.

3. מבנה החיבר

1. **הלכות פסח**: דפים 285–288, סימנים קע–תקלא (מקביל לסימנים ד–פז במעשה רוקח הנדפס). המעתיק לא סיים להעתיק את הלכות פסח; הוא הפסיק באמצע סימן וכתב "קיצרתי" (דף 288 = אמצע סימן פז בנדפס). "סדר ליל פסח" שבספר הנדפס (סימנים מט–עא) חסר כמעט כולו בכתב היד, חוץ מחלקים מסימנים מט (דף 288 בכתב היד), עא, סו (דף 288–ב).

2. **הלכות חול המועד**: דפים 288–289, סימנים תקלב–תקעא.

3. **הלכות נטילת ידיים**: דפים 289–290, סימנים תקעב–אמצע סימן תקמה(!).

4. **הלכות נידה**: דפים 290–294, סימנים תקנב–תקפה, מקביל לסימנים קעא–רא במעשה רוקח הנדפס.

5. **פסקי עבודה זרה**: דפים 294–300, סימנים תקפו–תרנד, המשכם הישר בדף 290–ד, אמצע סימן תקמה–תקנא. נראה שבטופס שעמד לפני המעתיק נשתרבו דף אחד שלא במקומו, ועל כן נחלקו ההלכות לשתיים. בכתב היד יש ציונים מפורשים לפרקי המסכת: "הדרן עלך אין מעמידין" (דף 295), "הדרן עלך כל הצלמים" (שם), "הדרן עלך ר' ישמעאל" (דף 298). מבנה הפרק דומה לשל ספר התרומה, המסודר גם הוא בחלקו על פי פרקי המסכתות, אף שהוא ספר פסק ולא פירוש לתלמוד.

א. 294–295: הלכות **יין נסך** ממעשה רוקח

ב. 295–296: העתקות מספרות **דבי רש"י, מפירוש הרשב"ם לע"ז ומספר הישר** בתוך מעשה רוקח.

ג. 296–297: העתקות **מספר הישר** בתוך מעשה רוקח – הכותרת בכתב היד: "העתקה מספר הישר".

ד. 297–300; 290–ד: המשך מעשה רוקח עם ההעתקות הנזכרות בחלק הראשון של הפרק: ספרות **דבי רש"י, פירוש הרשב"ם לע"ז ומספר הישר**.

[**הלכות טרפות**: דפים 300–310, סימנים תרנה–אמצע סימן תרסא; הקטע הזה מובא במהדורה הזאת בסוף החיבור.]

6. **הלכות איסור והיתר**: דפים 310–318, אמצע סימן תרסא–סימן תתיג.

א. דפים 310–312: העתקות **מספרות דבי רש"י**.

ב. 312–313: **הלכות איסור והיתר** ממעשה רוקח.

ג. 313–315: **הלכות מליחה** ממעשה רוקח.

ד. דפים 315–318: העתקות מספר **הראב"ה**.

ציטוטים קצרים מספר ראב"ה פזורים לכל אורכו של ספר מעשה רוקח, וכבר העיר אפטוביצר (מבוא לראב"ה, עמ' 147–148), כי ר' אלעזר הוא החכם הראשון שהשתמש בספר הראב"ה.

7. **הלכות ציצית**: דפים 318–319, סימן תתיד.

א. דפים 318–319: הלכות ציצית.

ב. דפים 109ג–109ד : הלכות ברכות.

ג. דפים 109ד–110ב : העתקות מספר הראב"ה, הלכות ברכות.

8. **הלכות שבת**: דפים 110ב–118ד, סימנים תתטו–שס.

א. דף 110ב–ד : העתקות מספר הראב"ה.

ב. דפים 110ד–111ג : העתקות **מהלכות גדולות**. (בדף 111א כתב הסופר "פסקי" מה"ג, אך ההעתקה מהלכות גדולות מתחילה כבר בדף 110ד.

ג. דפים 111ג–112ג : העתקות **מספר הראב"ה**, סימנים א–יט (בגליון כתב הסופר בטעות: "הלכות שבת מסימני אבי העזרי").

ד. 112ג–116ב : **הלכות שבת ממעשה רוקח**, מתורתו של אלעזר וורמייזא, אך לפעמים הוא העתיק מדברים של אחרים. נזכרים שניים ממוריו, ר' אליעזר ממיץ ור' יהודה בר קלונימוס משפירא. והכינוי "הקטן", סימן היכר המובהק לדברי ר' אלעזר.

ה. 116ב–118ד : העתקות **מהלכות גדולות**. בראש העתקה זו כתב הסופר "מהלכות גדולות העתקתי" (דף 116ב), ובאמצע הוסיף "מכאן ואילך מחובר על מה שכתבתי למעלה מהלכות גדולות מגיליונות" (דף 116ג).¹³ ההעתקה מהלכות גדולות נפסקת באמצע משפט, והסופר השאיר אחר כך שלוש שורות ריקות.

9. **הלכות טרפות**: דפים 118ד–123ג, סימן שסא ; דף 100ב–ג, סימנים תרנה–תרסא.

א. להלכות שנמצאות בדפים 118ד–119א הכותרת היא "הלכות טריפות דרבי גרשום", אך הן זהות מילה במילה עם הלכות טריפות שבהלכות קצובות, ולא עם הלכות טריפות של רבי גרשום שבספר הרוקח סי' שפג, שהן גם כן מבוססות על הלכות טריפות שבהלכות קצובות.¹⁴ בסוף "ה' טריפות של ר' גרשום" (דף 119א) כתב הסופר "לא מצאתי יותר", אך ההעתקה מספר הלכות קצובות ממשיכה עד סוף הלכות טרפות מה"ק (119א–119ב).

ב. בדפים 119ב–119ג באות הלכות טרפות ממעשה רוקח עם ציטוטים שמקבילים לספר "מעשה הגאונים".

ג. ההלכות שבדפים 119ד–120ג זהות לספר הרוקח סי' שפא, הן הלכות טרפות בבהמה, בתוכן הלכות טריפות הריאה, מתורתם של חכמי מגנצא, וורמייזא ושפיירא, בדורו של אביו של אלעזר מוורמייזא.

ד. 120ג–122ג : הלכות טרפות הבהמה ממעשה רוקח, בתוכן הלכות טריפות הריאה, עם ציטוטים מתורתו של ר' יצחק בר יהודה, רבו של רש"י. לכן הלכות טרפות הבהמה, ובתוכן טרפות

¹³ תופעה דומה של העתקות רצופות מספרי קדמונים אפשר למצוא גם בספר מעשה רוקח הנדפס, ואפשר אפוא שהן מעשה ידיו של ר' אלעזר מוורמייזא עצמו : הלכות יום טוב שבספר מעשה רוקח הנדפס (סימנים צו–קיג) מועתקות ברובן הגדול מספר ראב"ן למסכת ביצה. סימנים נוספים מועתקו מספרי דבי רש"י (סי' צה ; השווה מחזור ויטרי, עמ' תמח–תמט, סי' י ובמקבילות) ומראב"ה (סי' קו, השווה ראב"ה סי' תשמד. תורתו של ר' אלעזר מוורמייזא כמעט שלא תופסת מקום בהלכות אלו.

¹⁴ ראה מ' מרגליות, הלכות קצובות, עמ', במבוא מזכיר את הסי' שפג ברוקח.

הריאה, באות פעמיים, ואת זה ציין המחבר עם המילים: "כל דינה של הריאה כתובה למעלה [...].
אכתו' כאן מה שחיסרתי ונשארת" (דף 121ב).

ה. 122ג 123א: **תשובתו של ר' יצחק בר יהודה**, שמקביל ל"מעשה הגאונים" עמ' 90-91 על פלוגת הריאה.

ו. 123א 123ג: **הלכות טרפות העוף**. מהלכות טרפות שבספר מעשה רוקח הנדפס (שם סי' רכג ואילך) סימן רמד מקביל להלכות טרפות בעוף בסוף מעשה רוקח בכ"י סיני.

ז. 100ב ג: **הלכות שבירת הרגל בבהמה ובעוף**. מהלכות טרפות שבספר מעשה רוקח הנדפס סימן רמה מקביל להלכות שבירת הרגל בעוף.

4. מקורותיו של ספר מעשה רוקח

הספרים שצוטטו במעשה רוקח, הן דרך העתקות ארוכות, הן דרך ציטוטים קצרים בתוך פירוש או תשובה הם:

(א) מקרא, משנה, תוספתא, ספרי, תלמוד ירושלמי, תלמוד בבלי, תנחומא, תנא דבי אליהו.
(ב) **ספרי הגאונים וחכמי קיירואן**: שאילתות, הלכות גדולות, הלכות קצובות, תשובות הגאונים מהלכות גדולות, פירוש רב האי גאון (נידה), שערים של רבנו האי גאון, ספר בשר על גבי גחלים, "ספר הגאונים" (=תשובות הגאונים), "מעשה הגאונים" (=פירושים או תשובות מתקופת הגאונים, ולא החיבור האשכנזי באותו שם), "שערי תשובה לר' שמואל בן חפני כהן", תשובת ר"ח, ספר המקצועות.

(ג) **ספרי חכמי גרמניה ואיטליה**: הערוך של ר' נתן מרומי, ספר מעשה הגאונים (=ספר מעשה בני מכיר), ספר הראב"ן, צפנת פענח, ספר הראב"ה, ספר יראים של ר' אליעזר ממץ, פסקי ר' אברהם בן שמואל.

(ד) **ספרי חכמי צרפת**: ספרי דבי רש"י, ספר הישר לר' תם, "פירושי הצרפתים".
(ה) **פירושים לתלמוד**: פירוש ר"ח, מגילת סתרים של רבנו ניסים מקיירואן, פירוש רש"י, רשב"ם, ספר הישר (החלק החידושים).

5. החידושים הפרשניים, התשובות החדשות, ועדויות על מנהגים חדשים

(1) הלכות פסח – חלקן מקבילות לדרשה לפסח, חלקן למעשה רוקח הנדפס; חסרים החלקים של סדר ליל פסח; אך יש חלקים שאינם נמצאים בשני החיבורים האלו.
(2) הלכות מועד – חלקן נמצאות במעשה רוקח הנדפס, חלקן חדש.
(3) הלכות ידיים – יש בהן ציטוטים מספרות דבי רש"י, מחזור ויטרי, אבל רובו חדש.
(4) הלכות נידה – חלקו מקביל למעשה רוקח הנדפס, חלק קטן לספר הרוקח, חלק גדול חדש.
(5) פסקי עבודה זרה ויין נסך – חלק חדש עם ציטוטים מספרות דבי רש"י, מפירוש הרשב"ם לע"ז ומספר הישר; יש בו חלק נפרד עם ציטוטים מספר הישר שצוין בכתב היד כהעתקה מספר הישר; חלק קטן מקביל לספר הרוקח.
(6) איסור והיתר – מתחלק לשלשה חלקים: החלק הראשון כולל דברים חדשים עם ציטוטים המוכרים מספרות דבי רש"י; החלק השני רובו חדש, כולל את הלכות מליחה שכמעט כולו חדש –

חלק קטן מקביל לספר הרוקח; החלק האחרון הוא כולל ציטוטים מספר הראב"ה, אך לא בסדר שלפנינו בספר הראב"ה.

(7) ציצית – רובו חדש, יש ציטוטים מועטים מספר הראב"ן והראב"ה.

(8) שבת – כולל שלשה חלקים, בחלק הראשון נמצאות העתקות מספר הראב"ה, מספר הלכות גדולות וספר הראב"ן; החלק השני חדש כולו (אך יש בו ציטוטים מעטים מספר הישר, ממחזור ויטרי, הראב"ה, פירוש רבנו חננאל לתחמוד וכו'), חלקו מקביל לספר הרוקח; החלק האחרון העתקה מהלכות גדולות.

(9) טריפות – העתקה מהלכות קצובות עם כמה הוספות מהלכות טריפות של רבנו גרשום שבספר הרוקח סי' שפג; חלק חדש עם ציטוטים מספר "מעשה הגאונים"; חלק חדש מתורתם של רבני מגנצא, שפירא וורמייזא שמקביל לספר הרוקח סי' שפא; חלק חדש עם ציטוטים מתורתו של ר' יצחק בר יהודה, רבו של רש"י; תשובתו של ר' יצחק בר יהודה שמקביל לספר "מעשה הגאונים" עמ' 90–91; חלק חדש על טרפות העוף ושבירת הרגל בבהמה ועוף שחלקו מקביל למעשה רוקח הנדפס.

6. החכמים המוזכרים בחיבור

(א) **בני משפחתו:** אביו, ר' יהודה בן קלונימוס בן משה ממגנצא, ר' קלונימוס הזקן, ר' אלעזר בן יעקב הכהן, חמו של אלעזר מוורמייזא, ר' אליעזר בן ר' קלונימוס הזקן.

(ב) **רבותיו:** ר' אליעזר ממיץ, ר' יב"ק בן מאיר משפירא, ר' יהודה החסיד.

(ג) **בני זמנו ובני דורו בגרמניה:** ר' שמואל החסיד, ר' אברהם בן שמואל, רבני שפירא, ר' משלם בר שמחה הלוי, ר' שמריה, ר' אליקים, ר' יצחק, ר' משה מרגנשבורג, ר' יצחק מוורמייזא, ר' מאיר בן קלונימוס, ר' אברהם בן שמואל (ר' אש"ל), ר' יצחק בן מרדכי, ר' שמואל בן משה הלוי, רבנו יצחק הקדוש, ר' אפרים בר יצחק, ר' אב"ש, מורו של ראב"ה, ר' יצחק הלבן, ר' אליקים ומורו ר' ברוך.

(ד) **הצרפתים, בני דורו וקודמיו:** רש"י, ר"ת, רשב"ם, ר"י הזקן (ר' יצחק בר שמואל), ר' משלם בן נתן מפרובנס.

(ה) **קודמיו בגרמניה:** חכמי מגנצא וורמייזא מן המאה ה-יא ובעלי התוספות מן המאה ה-יב: רבנו גרשום, ר' יהודה הכהן ובניו- ר' שמואל הכהן ור' מאיר הכהן, ר' יעקב בן יקר, ר' יצחק בן יהודה, ר' יצחק הלוי, ר' יצחק בר אליעזר הגדול, ריב"א (הראשון), ראב"ן, ר' יואל הלוי, ראב"ה, שמואל בן נטרונאי, ר' דוד הלוי, ר' שמעון, ר' אלעזר בן גילו, ר' יהודה בר מאיר הכהן ליאונטין, אחימלך, ר' מנחם המכירי, ר' נתן המכירי, איש רומי.

(ו) **חכמי ספרד וקייירואן:** ר' ניסים מקייירואן, ר' חננאל בן חושיאל.

(ז) **גאונים:** נטרונאי גאון, רב עמרם בר שישנא גאון, רב צמח גאון (רב צמח בן פלטוי), רב שר שלום גאון, נחשון גאון, יהודאי גאון, בעל הלכות גדולות – ר' שמעון קיירא, רב שרירא גאון, רב שמואל בן חפני, רב האי גאון.

ביבליוגרפיה על החכמים המוזכרים בחיבור:

ר' אברהם בן שמואל (ר' אש"ל): אחיו של ר' יהודה החסיד; אפרים א' אורבך: בעלי התוספות, עמ' 362.

ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה): אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 278, 288.
ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגינצא: אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 173, 184.
ר' אליעזר בן שמואל ממיץ (רא"ם): אפרים א' אורבך, בעלי התוספות עמ' 115, 140, 127, 154, 157;
שמחה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 106–108, 127–129.

ר' אליקים בר' יוסף: אפרים א' אורבך, בעלי התוספות עמ' 173, 174, 379, 381.
ר' אליקים בר' אשר הלוי: הוא חכם שממלא את מקומו של ר' יהודה בר' קלונימוס בשפירא; אביגדור
אפטוביצר, מבוא לספר הראבי"ה, עמ' 316; שמחה עמנואל, שברי לוחות עמ' 154.
ר' אליקים בן משולם: פירש כמה מסכתות מן התלמוד וחיבורו על מסכת יומא הגיע לידינו; אפרים
א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 166.
ר' אפרים בר' יצחק (מריגנסבורג): אפרים א' אורבך, בעלי התוספות עמ' 199, 207, שמחה עמנואל,
שברי לוחות עמ' 58–60.

ר' גרשום מאור הגולה: אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 106, 175.
ר' דוד הלוי: רש"י שימש לפניו במגנזא, הוא עבר לשפירא בשנת 1084 או 1096; אברהם גרוסמן, חכמי
אשכנז הראשונים, עמ' 258–264.

ר' יהודה הכהן ושני בניו: אברהם עפשטיין, מבוא לספר מעשה הגאונים, עמ' XVII, XIX ו-XXIII;
אברהם וגרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים עמ' 175–210.

ר' יהודה בן שמואל החסיד: אפרים א' אורבך, בעלי התוספות עמ' 213, 214.
ר' יהודה בר' קלונימוס בר מאיר משפירא (ר' יב"ק): רבו של אלעזר מוורמס, אפרים א' אורבך, בעלי
התוספות, עמ' 361–378; שמחה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 286, 287.
ר' יהודה בר' קלונימוס בר משה ממגנצא (ר' יב"ק): אביו של ר' אלעזר מוורמייזא; אפרים א' אורבך,
בעלי התוספות, עמ' 365, 366; ש' עמנואל, שברי לוחות, עמ' 285–288.
ר' יהונתן בר' יצחק מוירצבורג: היו לו קשרים עם ר' שמואל מבמברג ור' שמחה משפירא; רבו של
יצחק בן משה אור זרוע; (אלמנתו נפטרה בשנת 1235) אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 222,
413, 438; שמחה עמנואל שברי לוחות, עמ' 112, הערה 44, עמ' 164; שמחה עמנואל, מבוא לדרשה
לפסח, עמ' 11 הערה 40.

ר' יואל בן יצחק הלוי: אביו של הראבי"ה; אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 201, 203, 209, 212;
שמחה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 81–86, 114–116, 147–149.

ר' יוסף טוב עלם: אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים עמ' 46, 120.
ר' יעקב בר' יקר: אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 233–258.

ר' יעקב בר' יצחק הלוי (רבי יעב"ץ): אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 354, 357.
ר' יעקב בר' מאיר: רבנו תם, נכדו של רש"י; אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 60, 113.
ר' יצחק בר' אלעזר (ולא אליעזר) הלוי מוורמייזא: רבו של רש"י; אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז
הראשונים, עמ' 266–292.

ר' יצחק בר' אשר הלוי משפירא: (תלמידו של רש"י; נפטר ב' 1133); אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 173–165; אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, 398–399; אברהם גרוסמן חכמי צרפת הראשונים, עמ' 442–447; שמחה עמנואל שברי לוחות עמ' 282–287.

ר' יצחק בן אשר הלוי (ריב"א) הבחור: שמחה עמנואל שברי לוחות, עמ' 287 הערה 301.

ר' יצחק בר יהודה: רבו של רש"י; אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 297–321.

ר' יצחק בר יעקב הלבן: אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 215–223; שמחה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 128, 167.

ר' יצחק בר מרדכי, רבו של ר' יואל הלוי: שמחה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 82–86.

ר' יצחק בר' שמואל: ר"י הזקן, בן אחותו של רבנו תם; אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 220–260.

ר' מאיר בן קלונימוס משפירא: אחיו של יהודה בן קלונימוס בן מאיר משפירא; אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 364, 365, 366, 367; עמנואל שברי לוחות עמ' 287, 317.

ר' מנחם (מכירי): אחד מארבעה בני מכירי, אברהם עפשטיין, מבוא לספר מעשה הגאונים, עמ' XI.

ר' משלם בר' שמחה הלוי: התכתב עם ר' יהודה בן קלונימוס ממגנצא; שמחה עמנואל, דרשה לפסח, עמ' 115–117, עמ' 25 הערה 92.

ר' נתן (בן מכירי): אחד מבני מכירי, אברהם עפשטיין, מבוא לספר מעשה הגאונים, עמ' XI.

ר' שלמה בן יצחק (רש"י): גרוסמן, אברהם, חכמי צרפת הראשונים (מהד' ג', ירושלים, תשס"א), עמ' 121–253.

ר' שלמה בר שמשון מוורמייזא (ר' ששון): בן זמנו של רש"י בוורמייזא; אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 326–348, ועל הכינוי שם עמ' 327 הערה 1.

ר' שמואל בן חפני הכהן הנגיד: ר' שמואל הלוי חכם אשכנזי, בן זמנו של אלעזר מוורמייזא, אביגדור אפטוביצר, מבוא לספר הראב"ה, עמ' 375–376, ושם הערה 6: "מי הוא ר' שמואל הנגיד?"

ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם): אחיו של רבנו תם; אפרים אורבך "בעלי התוספות, עמ' 45–59.

ר' שמואל בן נטרנאי (ר' שב"ט): חתנו של ראב"ן; שמחה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 60–70, 77–82.

ר' שמריה בן מרדכי משפירא: אפרים א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 189–192; שמחה עמנואל שברי לוחות עמ' 282–289; שמחה עמנואל, דרשה לפסח, עמ' 105, 114, 116; וח' סולוביצ'יק, היין בימי הביניים, עמ' 72, 85 הערה 265, 190–198, 200, 204, 300, 325, 354, 361.

7. ספרים קדומים שציטטו את מעשה רוקח והמקבילות בספרי אלעזר מוורמייזא

רשימת החיבורים בדפוס או בכתבי יד שמצטטים את "מעשה רוקח" הוכנו על פי תיאורו של שמחה עמנואל במאמרו. מקום הציטוטים מ"מעשה רוקח" שבכ"י סיני שמצאתי בכתבי היד ובחלקים הרלבנטיים של הספרים הנדפסים, שנרשמו להלן, כולם צוינו במהדורה במקומם.

(א) אור זרוע

(ב) קובץ ליקוטים, כ"י קמברג', ספריית האוניברסיטה Or. 786, דפים 167–186 (ה')

איסור והיתר, שבת, טריפות)

(ג) שבלי הלקט, כ"י אוקספורד 659 (ה' איסור והיתר, פסח)
 (ד) מרדכי (פסח, נידה, עבודה זרה ויין נסך, איסור והיתר, שבת, טריפות)
 (ה) הוספות (מפירושים ושתובות של בעלי התוספות) לספר מרדכי (הנקרא "מרדכי גדול"),
 כ"י אוקספורד 678 (ה' פסח, ה' עבודה זרה ויין נסך, איסור והיתר)
 (ו) האסופות, כ"י מונטיפיורי 134, "ספר האסופות" (פסח, מטילת ידיים, עבודה זרה ויין נסך,
 איסור והיתר)
 (ז) אמרכל, כ"י מונטיפיורי 130 (עבודה זרה ויין נסך)
 (ח) קובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג, כ"י אוקספורד 844 (עבודה זרה ויין נסך)
 (ט) הגהות לדרשות חיים אור זרוע (עמ' 84–88) (ה' פסח)
 (י) הגהות שערי דורא (בדפוס או בכתבי יד) (הלכות פסח, הלכות איסור והיתר)
 הבאתי בהערות את המקבילות בספר הרוקח, במעשה רוקח הנדפס ובדרשה לפסח. בחלק
 הראשון, הלכות פסח, יש הרבה מקבילות מדרשה לפסח. במקומות אלו השתמשתי הרבה בהערותיו
 של ש' עמנואל, ומפנה להערות האלה כאשר מצטט מהן.

8. על המהדורה

כתב היד הועתק באופן עקרוני כמות שהוא, השארתי את החלוקה לסימנים כמו שקבע הסופר, אך
 אם הוא הפסיק את הסימן באמצע משפט, התחלתי סימן חדש בתחילת המשפט הבא, לפי שיקול
 הדעת. לפעמים הסופר שם את ציון הסימן באמצע הסימן, במקרים כאלה בדרך כלל החלטתי משיקול
 הדעת לאן לשים את הציון. חלקתי את כל כתב היד לחטיבות לפי העניינים שמניתי לעיל, וציינתי את
 תחילת החטיבות עם כותרות שלא נמצאת בכתב היד. החטיבה ששייכת לסוף פסקי עבודה זרה (דף
 90א–ט), ושהועתקה בטעות לפני הלכות נידה, הובאה במקומה בסוף פסקי עבודה זרה. גם את
 החטיבה של הלכות טריפות, שהועתקה לפני הלכות איסור והיתר, הבאתי בסוף החיבור, אחרי הלכות
 טריפות בחלק האחרון של החיבור, לפי שיקול הדעת.
 במקום הפיסוק שבכתב היד הוספתי פיסוק שמתאים לכללי הפיסוק של ימינו.
 הפירושים והתשובות נעתקו בלא כל שינוי, אף במקומות בהם טעה הסופר בהעתקתו.
 תיקונים וודאיים, הן על פי מקבילות והן מסברה, הוצעו בגוף המהדורה בסוגריים מרובעים כמקובל.
 תיקונים שאינם בטוחים הצעתי בהערות. במקומות רבים תיקן הסופר או מישוהו אחר; את התיקונים
 האלו צייננו עם סוגריים מסולסלים. מחיקות מהסופר, כמו כן השמטות על ידי (לפי מקבילות או לפי
 שיקול הדעת), צוינו עם סוגריים עגולים.

סימני ההדגרה:

() – מחיקה על ידי הסופר או על ידי

[] – הוספה שלנו (על פי מקבילות או על פי סברה)

{ } – הוספה של הסופר של כה"י או של הסופר שתיקן את כה"י (על הגליון או מעל השורה)

?... – ספק בקריאה

.../... – קריאה חלופית

----- מילים שאי אפשר לפענח אותם או מילים מטושטשות (מספר הקווים שקול בערך עם מספר האותיות החסרות)

כתב היד קשה לקריאה. יש אותיות דומות שקשה להבחין ביניהן: ד/ר, ב/כ, לפעמים א/מ, י"י/י"ו, י"י/מ, י"י/א ועוד. האותיות האלה, וגם אחרות, זוהו לפי העניין וההקשר או המקבילות במקומות רבים. מטבע הדברים קביעת הנוסח לא תמיד בטוחה במקומות האלה. הסופר העתיק בהרבה מקומות בטעות, עשיתי תיקונים במקומות האלה לפי הסברה או לפי המקבילות את ההעתקה שלו.

את המקבילות הנוספות, שלמות או חלקיות, לפירושים או לתשובות, הבאתי בהערות. המקבילות הובאו בהערה הראשונה בדרך כלל. את המקורות שהשתמש בהם המחבר של מעשה רוקח הבאתי מן הדפוסים (הלכות גדולות וקצובות, ספר הראב"ן, ראב"ה וכו'). את החיבורים שהשתמשתי לראשונה בחיבור מעשה רוקח, הבאתי מן הדפוסים ומן כתבי היד שמניתי לעיל (ספר אור זרוע, כ"י קמברג' 786 וכו').

שינויי הנוסח שבמקבילות הבאתי רק לפרקים, בדרך כלל כאשר נראה שהם מציעים נוסח יותר טוב מהפנים, ולא ציינתי על כל השינויים.

את כל הציטוטים מספרים אחרים שציטט אלעזר מוורמייזא (כמו הלכות גדולות, הלכות קצובות, ספרי דבי רש"י, ספר הישר, ספר הראב"ן, ספר הראב"ה), שיש להם מקבילות בדפוסים, הבאתי באותיות קטנות. הבאתי אותם בגלל שינויי הנוסח שיש בהם (למשל הנוסח של הלכות גדולות המצוטט ב"מעשה רוקח" חשוב מבחינת תולדות הנוסח של ה"ג, מכיון ששייך לענף ו של ה"ג, בכל זאת יש בו הוספות מתשובות הגאונים מסוף המאה ה-9 שמאפיינות את הענף ב ומ). הבאתי את הציטוטים במלואם גם על מנת לא לפגוע בשלמות החיבור וברציפותו.

אם אלעזר מוורמייזא מצטט בחיבור שלו, "מעשה רוקח", ספרים של קודמיו, אבל אין זה הקטע לפנינו בדפוס או בכתב יד; או אם יש מקבילה לתשובה או פירוש וכו' בספרות מאוחר יותר (אור זרוע או כ"י קמברג' 786, כ"י אוקספורד 678 וכו'), אבל זה הקטע שב"מעשה רוקח" כ"י סיני המקור הראשון והקדום ביותר, או מפני שמצוטט ממנו דווקא (הוא המקור לכתבי יד או דפוסים אחרים) או מפני שזה המקבילה הקדומה ביותר שנשארה בידינו, אז הבאתי את הקטע באותיות רגילות.

את כל החלקים שיש להם מקבילה בספרים של אלעזר מוורמייזא – "ספר הרוקח", ב"מעשה רוקח הנדפס", ב"דרשה לפסח" – הבאתי באותיות רגילות, אחרי שלא יודעים איזה חיבור הלכתי שלו נכתב תחילה ואיזה מאוחר. את כל החלקים שאין להם בכלל מקבילה, הבאתי באותיות רגילות.